

Юрій Нікітін,
ректор Сумського обласного
інституту післядипломної
педагогічної освіти,
доктор історичних наук, доцент,
Суми, Україна

Yurii Nikitin,
Rector of Sumy Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education,
Doctor of Sciences (History),
Associate Professor,
Sumy, Ukraine

e-mail: nikitin_63@ukr.net

ORID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5566-8943>

УДК 94 (477) «18»

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.19

Селянське землеволодіння в Глухівському, Конотопському й Кролевецькому повітах Чернігівської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.)

У статті схарактеризовано поземельний устрій селян Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії внаслідок реалізації реформи 1861 р. другої половини XIX — початку XX ст. Виявлено певні регіональні особливості процесу наділення землею селян різних категорій. Визначено спільні риси й специфіку реалізації «малоросійського» та «великоросійського» положень про земельний устрій селян, складання і впровадження уставних грамот та межування земель.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Глухівський, Конотопський, Кролевецький повіти, селяни, межування, уставні грамоти.

State of Peasant Land Ownership in Hlukhiv, Konotop and Krolevets Counties of Chernihiv Province (mid 19 — beginning 20 century)

The article analyses the land structure of the peasants of Hlukhiv, Konotop and Krolevets counties of Chernihiv province as a result of the reform of 1861 in the middle of the 19th — early 20th centuries. Certain regional features of the process of land allotment of peasants of different categories are indicated. The common features and peculiarities of the realization of the Little Russian and Great Russian positions, drafting and implementing of charters and land surveying are determined. The counties that used the Little Russian and Great Russian positions are shown (or both at the same time). The sizes of peasant plots and duties for them are shown. The examples illustrate the protection of the interests of landlords by the authorities when endowing peasants of different categories of land. The principles of selection of peace mediators and the level of efficiency of their work, as well as approaches to the creation of peace sites are highlighted. The pace of the surveying process and its consequences for different categories of peasants are analysed.

Key words: Chernihiv province, Hlukhiv, Konotop, Krolevets counties, peasants, surveying, charters.

Початок третього тисячоліття ознаменувався реалізацією низки реформ, що охоплюють більшість сфер функціонування української держави й суспільства. Серед запланованих реформ однією з найбільшочіших залишається питання організації ринку землі. У суспільстві та серед експертів обговорюються радикально протилежні пропозиції щодо її продажу чи продовження мораторію на продаж. Під час дискусій

з цієї проблеми часто на підтвердження правильності своїх поглядів кожний із експертів наводить різноманітні приклади з історії розв'язання земельного питання як на українських землях, так і в інших країнах. Питання еволюції земельного законодавства залишається одним із найактуальніших і в наш час не лише у суспільних обговореннях, але й серед науковців. Більшість істориків погоджується з думкою, що вибір тієї чи іншої моделі розв'язання цієї проблеми буде мати

всеохоплюючий характер для економіки та суспільства. Саме тому питання земельних відносин у наш час часто порівнюють з Селянською реформою 1861 р.

Кожен із регіонів сучасної України внаслідок спектра політичних, соціально-економічних та культурних чинників має певні особливості розвитку, що часто простежуються і сьогодні. Специфіку реалізації аграрної реформи 1861 р. мали й лівобережні повіти Чернігівської губернії.

Сучасні дослідники аналізували різні аспекти підготовки та реалізації селянської реформи на українських землях у зазначений період (Реєнт О. П., 2001. С. 6–11; Шевченко В. М., 2010. 341 с.; Яременко М. Ф., 2002. 366 с.; Захарова Л., 1998. С. 179–186). Утім регіональний аспект підготовки, реалізації та стану селянського землеволодіння після запровадження реформи 1861 р. все ще залишається недостатньо дослідженим. До таких регіонів належать території Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії.

Мета статті — висвітлити поземельний устрій селян Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії внаслідок реалізації реформи 1861 р. у другій половині XIX — на початку XX ст. і виявити регіональні особливості процесу наділення землею селян різних категорій.

Територіальне розташування Чернігівської губернії апріорі передбачало географічно-кліматичні особливості. Землі, що використовувалися у сільському господарстві на півночі та півдні губернії, суттєво відрізнялися за якістю, а це впливало на економічний стан всього сільського населення. Ця категорія мешканців Чернігівщини була домінуючою, але не однорідною. Всього в губернії налічувалося представників сільського податного стану: козаків — 36 %, селян-власників, які викупили свої ділянки, — 35,1 %; селян, які отримали землю в дар від поміщиків, — 2,1 %; селян тимчасовозобов'язаних — 4 %; безземельних селян — 2,8 %; колишніх державних селян, які отримали власницькі записи, — 3,3 %; колишніх державних селян, які не отримали власницькі записи, — 14,3 %; селян, взятих у казну від дрібнопомісних поміщиків, — 0,6 %; селян, взятих у казну за борги князя Розумовського, — 1,6 %; колоністів — 0,2 % (Нікітін Ю. О., 2004. С. 48).

Це був край дрібного селянського землеволодіння, що базувалося не на документальних актах, а на фактичному володінні. Така ситуація ускладнювала реалізацію земельної реформи й давала широкий простір для різних зловживань з боку поміщиків та чиновництва. В губернії використовувалося «малоросійське» та «великоросійське» положення про земельний устрій селян. Перше — у Чернігівському, Городнянському, Остерському,

Козелецькому, Кролевецькому, Конотопському, Ніжинському, Борзнянському повітах, друге — у Стародубському, Новозибківському, Мглинському, Суразькому. У Сосницькому, Глухівському й Новгород-Сіверському застосовували одночасно обидва положення. Такий розподіл використання різних положень склався внаслідок листування місцевої адміністрації з Міністерством внутрішніх справ впродовж 1861–1862 рр. Територія губернії була поділена на 3 місцевості. До I належали повіти з «малоросійським положенням», до II — повіти з «великоросійським», а в III одночасно діяли обидва.

За «малоросійським положенням» земля відводилася ділянками для користування кожному окремому домовласнику. До того ж точно зазначалися розміри ділянок і повинностей. «Великоросійське положення» передбачало, що земля належала всій общині. Завдання розподілу землі між домовласниками й розверстання повинностей за всю мирську землю було обов'язком громади.

Повинності за землю визначалися «малоросійським положенням» з кожної ділянки відповідно до кількості землі (десятина садибної землі — 5 руб. 10 коп., десятина інших угідь — 2 руб. 50 коп. в I місцевості; по 1 руб. 60 коп. у II місцевості; по 1 руб. 40 коп. у III місцевості). За великоросійським положенням повинності визначалися не з ділянки, а з кожної душі по 8 руб., якщо наділ досягав максимального розміру на душу в 4 ½ дес. У разі, коли землі було менше, повинності визначалися так: перша десятина обкладалася половиною оброку на душу — 4 руб., друга — 2 руб., третя та інші по 80 коп.¹ У матеріалах, що дійшли до нашого часу, не зазначався розподіл дворів у Чернігівській губернії на піші та тяглі за «малоросійським положенням». Не встановлювалися також наділи піші та тяглі, а показувалася лише за уставними грамотами загальна кількість дворів з розподілом ділянок на піші та додаткові.

За «великоросійським положенням» кількість дворів за уставними грамотам взагалі не показувалася. Оскільки земля надавалася не на двори, а на душі, то поділ на піші та додаткові ділянки також не зазначений у документах. Внаслідок запровадження останнього положення в Стародубському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському й частково в Сосницькому, Глухівському й Новгород-Сіверському повітах відбулося збільшення платежів за землю на 1 руб. 5 коп. з душі². Це збільшення сталося в тій частині губернії, що характеризувалася менш якісними землями.

Для визначення розмірів ділянок сільських громад з мирської землею за «малоросійським

¹ Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург) (далі — РНБ). Ф. 600. Спр. 1424. Арк. 10.

² РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 4.

положенням» губернія поділялася на 3 місцевості: 1) Конотопський повіт, частина Борзнянського та Ніжинського, частина Козелецького (на схід від р. Трубіж і на південь від р. Бистриця) повітів; 2) частина Борзнянського і Ніжинського повітів, Козелецький повіт (на захід від р. Трубіж і на північ від р. Бистриця), Глухівський, Кролевецький, Городнянський, Сосницький, Новгород-Сіверський, Стародубський, Чернігівський і Остерський повіти; 3) Мглинський, Суразький, Новозибківський повіти. Розміри наділів і платежі за них у цих місцевостях були різні³. Відповідно до цього поділу в Конотопському повіті (1 місцевість) вищий душевий наділ польової і садибної землі складав $2\frac{3}{4}$ десятини, а вищий розмір пішої ділянки польової землі — 4 десятини. Відповідно у Глухівському й Кролевецькому повітах — 4 та 6 десятин. Оброк за десятину польової землі становив у Конотопському повіті 2 руб. 50 коп., а в Глухівському та Кролевецькому — 1 руб. 60 коп. (Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ), 1865. Т. 26. С. 49).

«Малоросійське положення» передбачало три види селянських наділів: садибні, піші та додаткові. Пішою чи корінною ділянкою наділялися всі селяни (крім дворяків і тих, що належали дрібнопомісним дворянам) відповідно до встановлених для кожної місцевості розмірів. Додаткові наділи отримували лише тяглові господарства. Закон дозволяв селянам відмовитися від додаткового наділу (протягом дев'яти років з початку реформи), що переходив у розпорядження сільської громади. Якщо протягом зазначеного терміну не було охочих взяти цю ділянку, то вона поверталася поміщику в тимчасове користування. В обов'язковому порядку селяни отримували корінний наділ. Якщо селянин відмовлявся від зазначеного наділу, то він мав сплатити оброк і втрачав право на землю. Зменшення селянського наділу відбувалося у кількох випадках. Якщо наділ був більше вищого розміру чи у поміщика після наділення селян землею залишалося менше $\frac{1}{3}$ від загальної площі придатних для обробки земель. У такому разі поміщик не був зобов'язаний збільшувати селянський наділ (якщо той не досягав нижнього розміру для цієї місцевості). Також селянський наділ міг зменшуватись, коли селянин отримував від поміщика в дар землю (при добровільній угоді), коли її розмір сягав $\frac{1}{4}$ частини вищого розміру наділу. Громада також могла домовитись з поміщиком про відмову від частини наділу, отримавши половину вищого для цієї місцевості наділу. У разі викупу селянином не менше $\frac{1}{3}$ вищого наділу на ревізьку душу від решти землі закон дозволяв відмовитися (Яременко М. Ф., 2002. С. 12–13).

³ РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 5.

Отже, задеклароване законом право на отримання селянами присадибної і польової землі за умов використання як «малоросійського», так і «великоросійського» положень враховувало передусім інтереси поміщиків. Маючи певні особливості, ці положення переслідували одну спільну мету — залишити переважну більшість земель за поміщиками, забезпечити їх дешевою робочою силою і дати можливість поступово пристосуватися до нових ринкових відносин. Обіймаючи відповідальні посади на місцях, поміщики мали змогу впливати буквально на всі аспекти селянської реформи. Підтвердженням цієї думки можна вважати численні й безкарні заяви поміщиків про нібито «втрати» активів на селянські землі, що були характерні для усіх губерній. Такі «втрати» можна пов'язати головним чином з небажанням поміщиків віддавати селянам зручні землі. Місцеві ж чиновники посідали зазвичай солідарну з поміщиками позицію. Не була винятком і Чернігівська губернія.

Для реалізації селянської реформи на місцях був розпочатий процес відбору й призначення мирових посередників. Уряд розумів важливість «правильного підбору» осіб на ці посади (Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян за 1857–1875 гг., 1885. С. 162). Саме тому закономірним виглядає факт, що серед мирових посередників переважали представники дворянства. Кандидатури посередників спочатку обговорювалися на повітових дворянських зібраннях і після їх рекомендації губернатори передавали подання на затвердження до сенату. Після цієї процедури мирові посередники включалися в діяльність з оформлення уставних грамот. Протягом травня — липня 1861 р. ці особи почали роботу на теренах Чернігівської губернії. У Глухівському повіті на посаді мирових посередників працювали Дмитро Григорович Лазаревич, Михайло Олександрович фон дер Брігген і Михайло Миколайович Карпека, в Конотопському — Костянтин Петрович Тарновський, Леонід Олександрович Астаф'єв, Олександр Григорович Кандиба, в Кролевецькому — Трохим Ілліч Соломка, Василь Аркадійович Кочубей, Пармен Андрійович Маркович, Михайло Прокопович Ворожченко (Яременко М. Ф., 2002. С. 15).

У кожному повіті Чернігівської губернії волості були об'єднані мировими дільницями. Глухівський повіт складався з 3 мирових дільниць (увійшли усі 11 волостей), у Конотопському повіті 13 волостей також склали 3 мирові дільниці, у Кролевецькому повіті відповідно з 11 волостей створено було 4 дільниці (Домонтович М., 1865. С. 567). Після створення на місцях підконтрольних органів селянського самоврядування уряд розпочав роботу зі складання та введення в дію уставних грамот, що мали надати юридичну базу

для нових відносин між поміщиками та селянами внаслідок реформи 1861 р.

В українських губерніях уставні грамоти почали вводити у липні–серпні 1861 р., але цей процес йшов дуже повільно. Як через небажання частини поміщиків, що намагалися якнайдовше зберегти звичні для них порядки, так і через небажання і протести селян проти несправедливих нововведень (у їхньому правовому статусі). У своїх звітах чиновники різних рівнів повідомляли про непохитне небажання селян на місцях укладати уставні грамоти. Часто у листуванні пропонувалося змінити процедуру оформлення уставних грамот. Уряд дійшов «висновків», і в січні 1862 р. Головний комітет вніс зміни до чинних правил введення уставних грамот (як за участю, так і без участі селян). Перший варіант передбачав оформлення грамоти, коли мировий посередник скріплював підписи обох сторін. Другий був більш тривалий. Він передбачав перевірку правильності складання грамоти на місці. Необхідно було шістьом уповноваженим особам від селян, а також трьом — шістьом стороннім особам підписати перевірочний акт. У разі, коли селяни не хотіли підписувати невиконані для них грамоти, вони відхиляли запропонованих уповноважених, відмовлялися підписувати перевірочні акти. Але така поведінка могла лише відтягнути запровадження уставних грамот, бо нові правила позбавляли селян реального впливу на оформлення документів, тому що передбачали впровадження в дію грамот за допомогою «сприяння уряду» й без їхніх підписів. Для реалізації своїх планів уряд використовував не лише силові структури (поліцію, війська), але й церкву, яка підтримала земельну реформу.

Однак, попри різноманітний арсенал впливу на селян, процес підписання уставних грамот йшов дуже повільно. Як-от, на початку 1863 р. в Конотопському повіті відсоток відмов становив 85,5 % (Лещенко Н. Н., 1959. С. 292).

Однією з основних причин селянського спротиву було тотальне малоземелля селян на Лівобережжі (селяни або не мали польових наділів, або володіли невеликою ділянкою). Як-от, у Конотопському повіті у селі Красне перед реформою в користуванні 34 селян (чоловічої статі, 11 дворів) було 2 дес. 243 саж. присадибної та 11 дес. 1801 саж. польової землі з різними угіддями (разом 13 дес. 2043 саж.). Отже, на одну ревільку душу припадало по 317 саж.⁴ А в селі Шаповалівка того ж повіту в 7 кріпаків (чоловічої статі) польової землі не було зовсім, а садибної — 1 дес. 800 саж.⁵ Аналогічну ситуацію фіксували чиновники й у селі Курилівка, де на кожну ревільку душу припадало

по 1 дес. 1795 саж. землі⁶ За уставними грамотами зовсім не отримали землі у Конотопському і Борзнянському повітах (2654 душі), тут отримали лише дворову землю (4524 душ). У Суразькому і Мглинському малоземельних майже не було⁷.

Всього ж на 1880 р. в Чернігівській губернії було складено 3497 уставних грамот. З них 2121 припадала на маєтки, де використовувалося «малоросійське положення», та 1376 — на території з «великоросійським положенням». За цими грамотами 226 733 душі отримали садибної землі — 55 402 дес. 1100 саж., піших польових ділянок — 510 698 дес. 1500 саж. і додаткових польових ділянок — 94 211 дес. 700 саж.⁸ Процес складання уставних грамот йшов нешвидкими темпами і зумовлював часті скарги з боку селян. Як-от, у 1875 р. селяни Сидір Куліш і Фома Тарасенко з Ямпільської волості Глухівського повіту безрезультатно намагалися виправити свої уставні грамоти. Всі їхні листи і звернення до суду залишилися без відповіді⁹.

Значне скорочення селянського землеволодіння також відбулось у наслідок збільшення поміщицької ріллі напередодні земельної реформи. Наслідком цих дій стала ситуація, коли під час реалізації реформи у більшості селян збереглися лише старі земельні наділи чи вони отримали незначні прирізки землі. Таке явище було поширеним на Лівобережжі. Ще однією особливістю реалізації реформи можна вважати переважання безземельних селян у невеличких хуторах. Наприклад, селяни хуторів Саранівка (8 ревільких душ) та Савойський (22 ревількі душі) Конотопського повіту були безземельними¹⁰. Окремі науковці пояснювали це наявністю на вказаних територіях значної кількості двораків, що не отримували земельних наділів, а також відмовою частини розорених селян від одержання наділів (Яременко М. Ф., 2002. С. 19). За даними 1858 р., відсоток двораків у досліджуваних повітах становив відповідно 7,27 % (Кролевецький), 15,89 % (Глухівський), 17,05 % (Конотопський) (Домонтович М., 1865. С. 149–154). Двораци переважали за чисельністю у дрібнопомісних маєтках досліджуваних повітів. Характерним прикладом можна вважати дані щодо села Полтавка Конотопського повіту, де з 51 кріпака дворових було 30¹¹.

Із загальної кількості селян губернії, які отримали землю, 2499 душ складали городники. Вони

⁶ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 1.

⁷ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. Арк. 10–11.

⁸ РНБ. Ф. 600. Спр. 1442. Арк. 5.

⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 3. Спр. 1818. Арк. 4.

¹⁰ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 1. Од. зб. 277. Арк. 1.

¹¹ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 173. Арк. 1.

⁴ Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). Ф. 143. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

⁵ ДАЧО. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1.

були наділені лише садибами, за які передбачався оброк відповідно до кількості землі по 5 руб. 10 коп. з десятини на рік. Утім, за викупною операцією через сприяння уряду ця сума була зменшена до 4 руб. 8 коп. з десятини. На всіх городників губернії, за даними 1880 р., припадало 418 дес. 87 саж. Розподіл цієї категорії селян по повітах був нерівномірний. Приміром, у Конотопському їх налічувалося 471 душ, а в Кролевецькому — 8¹². Недостатня кількість землі для господарювання чи практично повна її відсутність посилювали загальний для всіх губерній того часу процес диференціації селян, переселення їх у пошуках роботи на нові землі та в міста. Як-от, у звіті начальника Чернігівської губернії за 1880 р. було вказано, що за період з 1870 до 1880 рр. 1684 селянські родини переселилися в інші губернії. Особливістю губернії можна вважати те, що із загальної кількості переселенців 1120 родин виїхало з двох повітів, які мали найбільш родючі землі (Конотопський і Борзнянський).

У губернії невелику групу склали селяни, що були наділені землею за добровільними угодам з поміщиками. Вони отримали так звані «дарові четвертні наділи». Всього в губернії 227 общин скористалися таким даром, вони налічували 12 185 душ. Найбільша кількість сільських громад отримала таким чином землю у Борзнянському (49), Глухівському (38), Ніжинському (31), Кролевецькому (24) і Козелецькому (21) повітах¹³. На жаль, у документах не було вказано, який відсоток від згаданої кількості землі становили польові та садибні ділянки.

Тимчасовозобов'язаних селян у 1880 р. за результатами сенаторської ревізії в губернії налічувалося 23 325 душ, які отримали 55 940 дес. землі за уставними грамотами. Максимальна кількість їх припадала на Глухівський (4320), Сосницький (3254) та Городнянський (3249) повіти. У середньому на кожного із загальної кількості цих селян припадало по 2,39 дес. землі, але у Конотопському, Чернігівському, Остерському та Козелецькому повітах кількість землі коливалася від 1,37 до 1,73 дес. на душу¹⁴.

Ситуація щодо землеустрою державних селян мала свої особливості. Державні селяни різних категорій з 1866 р. були підпорядковані губернським, повітовим і місцевим у селянських справах установам, які мали розв'язувати питання наділення селян землею. Вони визначали межі ділянок і податки за них. Оскільки термін складання власницьких записів точно не був визначений, то вони видавалися селянам за результатами межування. У Конотопському і Кролевецькому повітах державні селяни не мали й двох десятин на душу.

В середньому в губернії на кожного селянина припадало 3,15 дес. землі¹⁵. Окрім того, до розряду державних селян, які отримали землю, належали: селяни, взяті до казни за борги кн. Розумовських (Ропський маєток у Новозибківському повіті та Батурицький маєток у Конотопському повіті). Кількість земель селянам Ропського і Батурицького маєтків була визначена внаслідок люстраційних робіт. У Батурицькому маєтку було 4785 дворів, на які припадало придатної для обробки землі — 24 801,6 дес., непридатної — 1292,6 дес. Чинш за ці землі складав 27 729 руб. 64 коп¹⁶. Окрім цього, згадані селяни обкладалися подушним податком, сплачували державні земельні платежі та компенсували витрати за межування.

На початку 80-х років XIX ст. в Чернігівській губернії середній розмір земельної ділянки на одну ревізьку душу складав: для колишніх державних селян, які отримали власницькі записи, — 7,01 дес.; для колоністів — 4,11 дес.; для селян-власників — 3,33 дес.; для колишніх державних селян, що не отримали власницькі записи, — 3,15 дес.; для селян тимчасовозобов'язаних — 2,39 дес.; для селян, яким було подаровано четвертні наділи, — 1,03 дес.¹⁷. Наведені цифри свідчать про те, що у найбільш вигідному становищі були колишні державні селяни з власницькими записами. Чітко простежується недостатня кількість землі, отримана селянами після реформи. Більшість господарств не могла ефективно працювати й була приречена на поступове банкрутство. Упадає в очі те, що найменші земельні наділи селяни отримали у регіонах, де земля була поганої якості¹⁸. Така ситуація з наділенням селян була результатом відповідного межування. Ці роботи відбувалися в губернії на основі положення 1859 р. (розпочалися у 1860 р.). У 1880–1881 рр. розмежування завершилося лише у 4 повітах (Чернігівському, Новозибківському, Ніжинському і Борзнянському) і планувалося до завершення у Глухівському. Окремі пропозиції щодо «вдосконалення» чинних положень земельної реформи, приміром щодо розверстання земель для регіону, не знайшли підтримки з боку уряду.

Місцева адміністрація бачила кілька причин селянського незадоволення процесом розмежування. Внаслідок розмежування дрібні власники втрачали право випасати худобу на толоках, що не відповідало їхнім господарським інтересам. Під час створення відрубних господарств вони втрачали свої землі, а компенсація була незадовільною. Необхідно було зменшити кількість відрубних господарств, що зняло б напругу

¹² РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 7.

¹³ РНБ. Ф. 600. Спр. 1424. Арк. 14.

¹⁴ РНБ. Ф. 600. Спр. 1443. Арк. 7.

¹⁵ Там само. Арк. 9.

¹⁶ Там само. Арк. 10.

¹⁷ Там само. Арк. 11.

¹⁸ РНБ. Ф. 600. Спр. 741. Арк. 1.

в селянському середовищі; скасувати розмежування дач за «малоросійським положенням», оскільки це призводило до дроблення селянських наділів; надати право селянам й общинам викупати надлишки землі, а не відбирати їх і повертати поміщикам; уважніше стежити за роботами з розверстання земель, щоб запобігти порушенням в інтересах поміщиків. Однак усі вищезгадані та інші побажання і проекти найчастіше залишалися на папері чи до них поверталися під час чергового селянського заворушення. Місцева влада, залишаючись у рамках корпоративної солідарності, насамперед піклувалася про поміщицьке господарство.

У Чернігівській губернії малоземельні та безземельні селяни становили 98,4 % від загальної чисельності. Така ситуація стала закономірним результатом закладених урядом у земельну реформу принципів і юридичних норм, які повинні були першочергово захищати права поміщиків. Внаслідок реалізації земельної реформи 1861 р. на теренах Глухівського, Конотопського та Кролевецького повітів Чернігівської губернії питома вага селянських господарств була позбавлена необхідної кількості землі для господарювання (5 дес.). Середній наділ на ревізку душу становив у зазначених повітах відповідно 2,8 дес.,

1,7 дес. та 3,2 дес. (Земский сборник Черниговской губернии. 1896. № 4. С. 11).

Проаналізовані матеріали дають змогу дійти висновку про те, що реалізація селянської реформи мала свої регіональні особливості, які траплялися навіть у межах однієї губернії. Це залежало від цілої низки чинників: історичних, географічних, соціально-економічних та інших. У Чернігівській губернії селянське землеволодіння базувалося не на документальних актах, а на фактичному володінні. Під час викупної операції колишні поміщицькі селяни практично отримали свої старі наділи, а в деяких випадках навіть менше. Гострою проблемою селянського землеволодіння (для всіх категорій) стала недостатня кількість землі для вигонів, пасовищ, садів і лісів. Відсутність або мала кількість таких земель стримувала розвиток більшості селянських господарств, загострювала соціальну напругу на селі й посилювала процес диференціації у селянському середовищі. Стримуючим фактором реалізації реформи 1861 р. в губернії були низькі темпи розверстання земель. Часті порушення на користь поміщиків і недосконалість самих правил призводили до різних форм опору (пасивних і активних) з боку селян, які виступали проти межування.

ДЖЕРЕЛА

- Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Персона, 1865. 796 с.
- Захарова Л. Крестьянская реформа 1861 г. В исторической перспективе (к проблеме Россия и Запад — выбор пути развития). *Україна і Росія у панорамі століть*. Чернігів, 1998. С. 179–186.
- Землевладение бывших помещичьих крестьян (надельные земли) и обложение их земель выкупными платежами. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1896. № 4. С. 6–41.
- Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). К.: Изд-во АН УССР, 1959. 524 с.
- Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської й міської реформ 60–70 років XIX ст. Рукопис: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01: Історія України / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2004. 296 с.
- Нікітін Ю. О. Поземельний устрій селян Чернігівської губернії після реформи 1861 р. (за матеріалами ревізії сенатора О. О. Половцова). *Сумська старовина*. 2001. № VIII–IX. С. 29–38.
- Полное собрание законов Российской империи. 2-е собрание. Санкт-Петербург: Тип. 2-го От-ния Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1865. Т. 26. 708 с.
- Реєнт О. П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX — початку XX століття (стан наукової розробки). *Український селянин. Праці Науково-дослідного інституту селянства*. 140-річниця скасування кріпацтва присвячується: мат-ли Всеукраїнської наукової конференції «Велика реформа 1861 року». К., 2001. Вип. 2. С. 6–11.
- Сборник правительственных распоряжений по устройству быта крестьян за 1857–1875 гг. Ч. IV; (ред. Чичинадзе Д. В.). Санкт-Петербург: Тип. Н. А. Лебедева, 1885. 1546 с.
- Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. 341 с.
- Яременко М. Ф. Сумщина пореформлена (1861–1916 рр.): моногр. Суми: ВТД «Університетська книга», 2002. 366 с.

REFERENCES

- Chichinadze, D. (Ed.). (1885). *Sbornik pravitelstvennykh rasporyazhenii po ustroistvu byta krestian za 1857–1875 gg. Vol. IV*, Sankt-Petersburg [in Russian].
- Domontovich, M. (1865). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Chernigovskaia guberniia*. Sankt-Petersburg [in Russian].
- Leshchenko, N. (1959). *Krestianskoie dvizhenie na Ukraine v sviazi s provedeniem reformy 1861 goda (60-e gody XIX st.)*. Kyiv: Izd-vo AN USSR [in Russian].
- Nikitin, Yu. O. (2004). *Zminy v stanovyschi silskoho i miskoho naselennia Kyivskoi ta Chernihivskoi huberni pisya selianskoi i miskoi reform 60–70 rokiv XIX st.* [Changes in the Situation of Rural and Urban Population of Kyiv and Chernihiv Provinces after the Peasant and Urban Reforms of the 60–70s of the 19th century]. *Candidate's thesis*, Kyiv [in Ukrainian].
- Nikitin, Yu. (2001). *Pozemelnyi ustrii selian Chernihivskoi hubernii pislia reformy 1861 r. (za materialamy revizii senatora O. O. Polovtsova)*. *Sumska starovyna, VIII–IX*, 29–38 [in Ukrainian].
- Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii*. (1865). Vols. 26, Sankt-Petersburg [in Russian].
- Reient, O. (2001). *Reformatorski protsesy v aharnii sferi druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia (stan naukovoï rozrobky)*. *Abstracts of Papers'01 Ukrainskyi selianyn: Pratsi naukovo-doslidnoho instytutu selianstva*, 2, pp. 6–11 [in Ukrainian].
- Shevchenko, V. (2010). *Zemelnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.)*. Nizhyn [in Ukrainian].
- Yaremenko, M. (2002). *Sumshchyna poreformlena (1861–1916 rr.)*. Sumy [in Ukrainian].
- Zakharova, L. (1998). *Krestianskaia reforma 1861 g. V istoricheskoi perspektive (k probleme Rossiia i Zapad — vybor puti razvitiia)*. *Ukraina i Rosiia u panorami stolit*, pp. 179–186, Chernihiv [in Russian].
- Zemlevladienie byvshikh pomeschchikh krestian (nadelnie zemli) i oblozhenie ikh zemel vykupnymi platezhami*. (1896). *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii*, 4, 6–41 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15 січня 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)